

Historia księzek i bibliotek

Andrzej Drózd

Tajemnice księgozbioru Iwana Groźnego

Czy car Rusi Moskiewskiej był paranoikiem?

Car Iwan IV (1533–1584), samodzierżawca Wielkiego Księstwa Moskiewskiego, pozostawił po sobie głównie legendę krwawego okrutnika, szafującego życiem tysięcy poddanych, ale do niedawna w opinii wielu historyków jawił się jako osamotniony reformator zmuszony do podejmowania radykalnych decyzji¹. Pozostanie

¹ W historiografii zachodniej utrwalił się stereotyp Iwana Groźnego – okrutnika i zbrodniarza, wykorzystującego nieograniczoną władzę do realizacji zadań przerastających jego możliwości (Por. np. W. Serczyk, *Iwan Groźny*, Wrocław 1977; Z. Wójcik, *Dzieje Rosji 1533–1801*, Warszawa 1971). Dla utrwalenia tego stereotypu podważano rzekome autorstwo wielu utworów Iwana IV, sugerując że był on w rzeczywistości nieokrzyszonym analfabetą (Por. E.L. Keenan, *The Kurbskij – Groźnyj Apocrypha. The Seventeenth – Century Genesis of the „Correspondence” attributed to Prince A.M. Kurbskij and Tzar Ivan IV*, Cambridge, Massachusetts 1971). W latach stalinowskiego terroru historycy radzieccy idealizowali zasługi Iwana Groźnego, a w bestialskich działaniach tzw. *opryczniny* widzieli świadomie kierowaną reformę państwową. Na tym tle badania prowadzone przez N.N. Zarubina (1893–1942), poświęcone rekonstrukcji stanu zawartości biblioteki Iwana IV, miały uzupełnić ów heroiczny wizerunek cara o brakujące ogniwo, potwierdzające jego erudycję i autorstwo przypisywanych mu dzieł. Przedwczesna śmierć Zarubina podczas blokady Leningradu zahamowała przyjęty kierunek badań. W 1963 r. S.B. Wiesielowski udowodnił na podstawie dokumentów archiwalnych, że stosowana przez cara polityka terroru wcale nie przyczyniała się do postępowych zmian w strukturze społeczeństwa. Przewartościowaniu ocen historycznych na temat Iwana Groźnego służyły także liczne prace R.G. Skrynnikowa (*Iwan Groźny*, Warszawa 1979). Zainteresowania postacią cara Iwana IV osiągnęły szczyt w 1963 r., gdy odnaleziono jego szczątki, a M.M. Gerasimow dokonał hipotetycznej rekonstrukcji jego wyglądu zewnętrznego. W tym samym roku Muzeum Kremla oraz komisja historyków i archeologów rosyjskiej Akademii Nauk pod kierunkiem N.N. Tichomirowa podjęły z rozmachem badania archiwalne i archeologiczne w celu odnalezienia biblioteki Iwana Groźnego rzekomo ukrytej pod murami Kremla. Równocześnie M.I. Słuchowskij wystąpił z serią publikacji z zakresu historii książki i bibliotek rosyjskich od XVI do XVIII wieku, odnosząc się w każdej z nich do tajemnicy biblioteki carskiej Iwana IV. Z powodu niejasnych zastrzeżeń ówczesnych władz politycznych rozpoczęte badania zostały jednak wstrzymane. Sprawa biblioteki carskiej ożyła na nowo w 1982 r., gdy ukazała się drukiem fundamentalna praca N.N. Zarubina, uzupełniona i uaktualniona opracowaniami innych uczonych (Por. N.N. Zarubin, *Biblioteka Iwana Groźnego. Rekonstrukcja i bibliograficzne opisanje*. Sost. N.N. Zarubin. Podgotovka k piečati, primiečanija i dopołnienija A.A. Amosowa, pod red. C.O. Šmidta, Leningrad 1982). Publikacja ta wzbudziła duże zainteresowanie bibliologów

zagadką, jakimi drogami wędrowały myśli Iwana Groźnego, bo nie sposób powiązać treści duchowe, wyłaniające się ze świata religijnych utworów, które jakoby napisał bądź przeczytał, z jego zbrodniczym postępowaniem, w czym dorównał Neronowi i Kaliguli. Trudno zrozumieć, jak to możliwe, by ten cyniczny morderca był również uzdolnionym autorem, szukającym natchnienia pod Krzyżem, czego mogłyby dowieść jego dzieła, począwszy od napisanego w młodości *Kanonu św. Antoniego Synajskiego cudotwórcy*, przez *Modlitwę do Michała Archanioła*, sławne listy do kniazia Andrzeja Kurbskiego, będące rodzajem traktatów polityczno-religijnych, po *Testament*², nasycony wizjami religijnymi, nie licząc innych, przypisywanych mu utworów.

Niektórzy historycy, usiłujący wyjaśnić paradoksalne sprzeczności w carskiej biografii, stworzyli legendę, że lata dzieciństwa i młodości Iwan IV, wcześniej osierocony, spędził w otoczeniu wykształconych mnichów, którzy jakoby mieli utrwalić w nim zainteresowanie do książek, szacunek dla wiedzy, a wreszcie rozbudzić wrażliwość i ambicje religijne, którymi później przewrotnie uzasadniał swoją politykę samodzierżawia³. Dzisiaj można jednak spotkać opinie, że Iwan Groźny cierpiał na paranoję⁴, a jego religijność była czysto zewnętrzna i ograniczała się do naśladowania bizantyjskiej celebry: ubrany w złocisty ornat w lewej ręce trzymał „pastorał wysadzany wielkimi kryształowymi kulami, jakby węzłami, jaki noszą papieże podczas wielkiej celebry”, pisał włoski jezuita Antonio Possevino, wysłany przez Benedykta XIII z misją nakłonienia cara Moskwy do katolicyzmu; w innym miejscu swego listu do papieża Possevino uskarżał się, że pół dnia zajmuje mu czytanie mętnych wywodów religijnych Iwana IV, których sens można by ująć w kilku słowach⁵. Pozorna religijność i brak wykształcenia Wielkiego Księcia Moskwy były skutkiem tego, że w bardzo młodym wieku uwolnił się spod władzy opiekunów i oddał się „grzesznym” uciechom, wobec których lektura ksiąg cerkiewnych niewielkie mogła wzbudzić zainteresowanie. Gdy miał trzynaście lat zlecił psiarczykom skrytobójczo zamordować swego opiekuna, kniazia Andrzeja, stojącego na czele potężnego rodu Szujskich, niedługo potem skazał bojarów Woroncewów i obojętnie przyglądał się upadkowi rodu Glińskich, pomówionych o spalenie Moskwy. Carewicz Iwan nie tylko na bojarach skupiał swoją nienawiść. Zdarzało się, że z drużyną zabijaków zabawiał się wypadami na miasto, podczas których pastwił się nad prostymi ludźmi,

włoskich. Ich uwagę przykuła zwłaszcza kwestia wiarygodności tzw. *Indeksu Ch. Dabelowa*, o którym Zarubin wypowiadał się z lekceważeniem. Analiza językowa tego tekstu, przeprowadzona przez Teresę Pàroli, potwierdziła jego autentyczność (*Traduzione italiana dell'Indeks anonimo corredata da esame linguistico e analisi delle varianti*, [w:] N.N. Zarubin, *La biblioteca di Ivan il Terribile*. Edizione italiana a cura di L. Ronchi de Michelis. Note e integrazioni di A.A. Amosow. Postfazione di S.O. Šmidt, con appendice sull'Index anonimo del XVI secolo, Roma, Herder Editrice e Libreria [1996], s. 110–117).

² Por. G. Stökl, *Testament und Siegel Ivans IV*, Opladen [1972].

³ Por. L. Bazylow, *Historia Rosji*, Warszawa 1982, t. 1, s. 183. R.G. Skrynnikow stwierdza natomiast, że carewicz Iwan dorastał w atmosferze pobożania, a „w cztertnastym roku życia zaczął ludźmi poniewierać”, *Iwan Groźny*, op. cit., s. 22.

⁴ Z. Wójcik, *Dzieje Rosji...*, op. cit., s. 42.

⁵ A. Possevino, *Moscovia*, tłum. A. Warkotsch, Warszawa 1988, s. 12.

hańbił kobiety, rabował kupieckie kramy. Już w latach młodości Iwan Groźny stał się niesławnym bohaterem opowieści, w których wytykano mu bezbożnictwo i pogańskie obyczaje. Opowieści te zebrał i opublikował w roku 1578 Aleksander Gwagnin, którego emocje komendanta twierdzy w Witebsku, broniącego granic Rzeczypospolitej przed atakami wojsk carskich, raczej przeważyły nad rozsądkiem historyka⁶. Z powodu utrwalonych na tej podstawie uprzedzeń przez długi okres nie dostrzegano, że pierwsze dziesięciolecie rządów Iwana IV, koronowanego na cara w 1547 r., było bardzo owocne dla Wielkiego Księstwa Moskiewskiego. W tym okresie, gdy słuchał doradców z tzw. Rady Wybranej, zreformował administrację, sądownictwo, wojsko, a także powiększył terytorium państwa o ziemie Chanatu Kazańskiego i całego Powołża. Do carskich sukcesów przyczynili się zwłaszcza uczonej pop Sylwester z soboru Błagowieszczańskiego, dworzanin Alekszej F. Adaszew i bojar Andrzej M. Kurbskij, ale po kilku latach wiernej służby zostali usunięci, do czego przyczynił się Iwaszka Pierieswietow, zachęcający Iwana Groźnego w *Suplikach* do wzmocnienia władzy kosztem bojarstwa. Z czasem Iwan IV stał się wyłącznie samodzierzwą i dopuszczał do siebie tylko pochlebców, podsycających w nim urojoną konieczność odwetu na bojarach. Rządy samodzierzwia sprawowane były w Moskwie co najmniej od XIII wieku. Iwan III już za życia zyskał przydomek Srogiego, ale zła sława jego okrutnych rządów szybko wyblakła, gdy na tronie Moskwy zasiadł jego wnuk, Iwan IV. Lista zbrodni Iwana Groźnego jest długa i niepodobna je wyliczyć w tym miejscu. Usuwał ze swej drogi wszystkich potencjalnych wrogów i zachłannie zagarniał ich majątki, kazał wymordować uczestników rzekomego spisku Czeladnina, nasał morderców na metropolitę Filipa, dziesiątkował ludność Nowgorodu. Najkrwawszym jednak okresem w latach jego panowania była tzw. *oprycznina* (1565–1572), gdy do walki z bojarami popchnął swoich ludzi służebnych, a ich dowódcą mianował bezbożnika i zwyrodnialca Basmanowa-Pleszczewewa. Jego rękami utopił Ruś we krwi, pozbył się walecznych i zasłużonych oficerów i żołnierzy, a to pociągnęło za sobą wiele klęsk Rusi w wojnach ze Szwecją i z Polską o dostęp do Bałtyku. Nie mniej tragiczne i godne pożalowania są dzieje rodziny Iwana IV. Żenił się aż siedem razy, aby zapewnić sobie godnego następcę – przewyższył pod tym względem nawet Herika \ III – ale w przystępie gniewu zamordował swojego pierworodnego syna, Iwana. Jakby na

⁶ Prawdziwym autorem *Kroniki Sarmacji europejskiej* (por. przypis 45) był prawdopodobnie Maciej Strykowski, służący pod rozkazami Gwagnina. W rozdziale pt. *Nabożeństwa albo raczej gustu Wielkiego Kniazia* czytamy o krwawych obrzędach mającego istnieć w Aleksandrowskiej Słobodzie „świętego bractwa Wielkiego Kniazia”, któremu Iwan Groźny przewodził jako najwyższy kapłan: „Przeto, gdy wielki Kniaź swe nabożeństwo i godziny zwyczajne odprawiać ma, naprzód sam, jako najstarszy z onego klasztoru wychodzi; po tym kazawszy wywieźć kilku więźniów z ciemnicy, już na śmierć obranych, na rozmaite męki osądza i zdawa. Tam jednych na koła wprawować, drugich na pal wbijać, drugich wieszać, drugich topić, drugich na sztuki rozcinać każe. Tak tedy, kiedy to przeklęte nabożeństwo swe odprawuje, każdego dnia dziesięć albo dwadzieścia ludzi niewinnych więźniów, niebożat, różnemi mękami i trapionych, na okrutną i haniebną śmierć zdawa: tak iż też dla smrodu trupów nie można tamtędy iść”. Por. *Kronika Sarmacji europejskiej*, [Ks. X: *Srogie i niesłychane okrucieństwa Iwana Wasiliewicza, Wielkiego Kniazia Moskiewskiego*], tłum. M. Paszkowskiego, Warszawa 1764, s. 557–558.

ironię, panujący po nim Fiodor I (1584–1598), chorowity i lękliwy, wyrzekł się polityki ojca i oddał władzę w ręce popów i bojarów. Pod koniec życia Iwan Groźny ułożył rejestry swych zbrodni w tzw. *Sinodikach*, po czym nakazał mnichom, aby odprowadzali wieczyste modły za dusze pomordowanych. Zachowało się 15 takich dokumentów, choć mogło być ich znacznie więcej⁷.

Historyczne wzmianki i domysty na temat losów carskiej biblioteki

Od setek lat powtarzana jest legenda o księgozbiorze Rurykowiczów pełnym skarbów literatury antycznej. Na powstanie owej legendy mogły mieć wpływ sporadyczne wizyty wykształconych cudzoziemców, którym jednak carowie Moskwy nigdy nie pozwalali w pełni zaspokoić ciekawości. Choć nikt nie kwestionuje istnienia biblioteki Iwana Groźnego, to jednak, jak dowiódł N.N. Zarubin, istnieje wiele nieporozumień na ten temat⁸. Według świadectwa uczonego mnicha, Maksyma Greka (1480–1556), zaproszonego do Rosji w 1518 r. przez Wasylą III w celu przetłumaczenia ksiąg biblijnych i liturgicznych, w kremlowskim pałacu znajdowała się biblioteka trzymana w zamknięciu, którą nazwał „boskim skarbem”. Wiadomość tę potwierdził anonimowy autor *Skazania o Maksime Filosofie*, piszący, że gdy rozpoczęło się ósme tysiąclecie według ruskiego kalendarza (rok 1506), wielki książę Wasyl wystawił na widok publiczny swój skarbiec a w nim „niezliczoną ilość książek greckich”, które później polecił przetłumaczyć mnichowi Maksymowi. Kolejnym niekwestionowanym świadectwem istnienia tajemniczej biblioteki carskiej jest opowieść na jej temat luterskiego pastora jeńców inflanckich, Wettermanna, któremu Iwan Groźny pokazał w latach 1565–1566 wiele manuskryptów greckich i hebrajskich, wyniesionych przez kancelistów Szczelkalowa i Wiskowatego oraz skarbnika Funikowa z jakiegoś pomieszczenia w murach Kremla. Opowieść Wettermanna opublikował burmistrz Rygi, F. Nyenstädt (1540–1622) w *Kronice* swego miasta. Na koniec, czwartym źródłem domysłów na temat biblioteki carskiej jest anonimowy *Indeks* księgozbioru, odkryty w 1819 roku w archiwum miejskim Pärnu (Parnawa) przez Ch. Dabelowa (1768–1830), profesora Uniwersytetu w Dorpacie (Tartu), zawierający wzmianki na temat pewnych rękopisów greckich i łacińskich z podaniem ich ogólnej liczby ośmiuset tytułów. Dabelow przepisał *Indeks*, znajdujący się wówczas w fatalnym stanie, ale zajęty prowadzeniem badań na temat historii prawa na ziemiach inflanckich, opublikował go dopiero w roku 1822, bez podania dokładnego źródła, gdyż zapomniał je zanotować. Niemal natychmiast po ogłoszeniu tej rewelacji poszukiwaniami oryginału *Indeksu* zajął się niemiecki uczoney W.F. Clossius, a po nim wielu innych badaczy, ale ich wysiłki nie przyniosły

⁷ R.G. Skrynnikow, *Iwan Groźny*, op. cit., s. 140.

⁸ Temat księgozbioru Iwana IV został poniżej omówiony na podstawie pracy N.N. Zarubina, *Biblioteka Iwana Groźnego*, op. cit., oraz jej poszerzonej edycji włoskiej: N.N. Zarubin, *La biblioteca di Ivan il Terribile*, op. cit.

żadnych rezultatów. Oryginału *Indeksu* nie znaleziono. Poniżej prezentowany tekst *Indeksu*⁹ został opublikowany w „Dorpater Jahrbücher für Litteratur, Statistik und Kunst” w roku 1834. Teresa Pàroli poddała ów tekst analizie językowej, uzupełniając go o kilka form występujących w innej edycji *Indeksu*, opracowanej przez W.F. Clossiusa, którą opublikował „Żurnal Ministerstwa Narodnego Proszweszczenia” w 1834 r.

Indeks

[księgozbioru Iwana Groźnego znaleziony przez Ch. Dabelowa w Parnawie]

1. Wat de Zaar an Handschriften ut den Orient besitten dächt Dere wären in allen an achthundert, so he deels Geschenkt bekommen hatt. De meesten wähen griechisch, aber oock veele	Jakie posiadał Car rękopisy ze Wschodu.
5. latinische. Von den latinischen hebbe ick angesehen: De Geschichten des Livius ¹⁰ , so ick oeversetten müsst. Ciceros Boock de republica ¹¹ und sine acht Boecker historiarium ¹² . Suetonius Kayser – Geschichte ¹³ , oock von my oeversett.	Było ich wszystkich około ośmuset, które częściowo kupił a częściowo dostał w darze. Większość z nich było greckich, ale również wiele łacińskich. Spośród tych łacińskich widziałem: <i>Historię</i> Liwiusza, którą musiałem przetłumaczyć. <i>Księgę De republica</i> Cycerona i jego osiem ksiąg <i>Historiae</i> . <i>De vitae Caesarum</i> Swetoniusza, także przeze mnie przetłumaczone.
10. Tacitus sine historien. Dat Corpus Ulpiani, Papiniani, Pauli u. s. w. een Römische Rechtsboock. Justins sine Historien. Een Cod. Constit. Imperat. Theodosii.	Tacyta <i>Historiae</i> . <i>Corpus Ulpiani, Papiniani, Pauli etc.</i> , książkę prawa rzymskiego. Justyna <i>Historiae [Philippicae]</i> <i>Cod. Contit. Imperat. Theodosii</i> .
15. Den Vergilius sine Aen. Un sine Ith. ¹⁴	<i>Wergiliusza Aen. i jego Ith.</i>

⁹ Ibidem, s. 59–61.

¹⁰ Przekład Liwiusza na język rosyjski dokonany został zaledwie w XIX w. Por. I.M. Snegirev, *O starin-nom russkom perevode Tita Livija (Su una antica traduzione russa di Tito Livio)*, [w:] *Uczionnyje Zapiski Imperatorskowo Moskowskowo Universiteta*, 1833, nr 3, s. 690–705.

¹¹ W 1581 r. pewien szlachcic z Wołynia o nazwisku Wojnusi posiadał manuskrypt *De republica* Cycerona, o czym pisał Beier na łamach „Leipziger Litteraturzeitung”, 1824, nr 5, s. 38.

¹² Nic nie wiadomo na temat dzieła historycznego Cycerona w ośmiu księgach. Być może informacja ta odnosi się do innych jego tekstów, takich jak: *Commentarius de consulatu suo*, napisanego po grecku, a następnie przetłumaczonego na łacinę (*Cic. Ad Att. I, 19*), lub też do poematów: *de consulatu suo*, w trzech księgach (*Cic. Ad Att. I, 19*) i *de temporibus suis*, w trzech księgach (*Cic. Ad Div. I, 9*), a także inne, mniejszych rozmiarów utwory: jak p. *Epistola non mediocris ad instar voluminis scripta*, zaadresowana do Pompejusza i szereg innych, które przytacza w przypisach włoskiej edycji pracy N.N. Zarubina R. Gasbarro.

¹³ Według N.M. Karamzina [Sankt-Petersburg 1842] w XVI w. znane były w Moskwie trzy przekłady Swetoniusza.

¹⁴ Nie znamy utworu Wergiliusza zaczynającego się od *Ith.*

Calvi ¹⁵ sine Orat et Poem. Justinian. Cod. Const. Un Cod. Nov. Düsse Handschriften seind up finem Pergament schreiben, oock hebbet de Handschriften guldene Deckel.	Calvusa <i>Orat. i Poem.</i> Justyniana Cod. Const. I Cod. Nov. Te manus- krypty były pisane na doskonałym perga- minie; miały one również złote oprawy.
20. Hebbet my oock de Zaar segt, se wären von dem Kayser selbst, un wolle he se overset- tet hebben, wat ick aberst nich vermögt. Sallust sin Jugurth. Krieg un Syrus ¹⁶ sine Satyren.	Powiedział mi także car, że były one tegoż imperatora i chciał je mieć w tłumaczeniu, czego ja jednak nie mogłem [uczynić]. Salustiusza, jego [<i>Bellum</i>] <i>Jugurthinum</i> i Syrusa, jego <i>Satyry</i> .
25. Cäsars sine Comm. De Bell. Gall. Un Codri ¹⁷ sine Epithalm [Epithalamia?]. De griechische Handschriften, so ick ange- sehen hebbe wären: Polybius sine Historien.	Cezara, jego <i>Comm. De Bell. Gall.</i> i Codrusa, jego <i>Epithalam</i> [<i>Epithalamia?</i>]. Wśród manuskryptów greckich, które wi- działem, były: Polibiusza jego <i>Historia</i> .
30. Aristophanes sine Comödien. De Basilica un Nov. Constit., jedwede Handschrift oock Mit Decken. Pindars sine Carmina. Heliotropos ¹⁸ sin Gynothæt.	Arystofanesa jego komedie. <i>Basilica e Nov. Constit.</i> , oba manuskrypty w oprawach. Pindara jego <i>Carmina</i> . Heliotropa jego <i>Gynothæt</i> .
35. Hæphestion ¹⁹ sine Geograph. Theodori, Athanasii, Zamoreti u. s. ehre Interpret. Novell. Justin. leg. agr. Zamolei ²⁰ sine Mathemat. Stephans sine Oeversetzung der Pandecten.	Hæphestion jego <i>Geograph</i> . Teodora, Atanasia, Zamoreta etc. Ich <i>Inter- pret</i> . <i>Novell. Justin. Leg. agr.</i> Zamoleia jego <i>Mathemat</i> . Stefana jego przekład <i>Pandekty</i> .
40. - - - - orat. un Hydr -- pili sine Historien. Cedr [?] ²¹ - - Char. Un sine Epigr. Baphias ²² sin Heksapod un sine Evr.	[?] - - - - orat. i Hydr. [?] - - pila i jego <i>Historia</i> . [?] - - Cedr i jego <i>Epigr</i> . Bafias i jego <i>Heksapod</i> i jego <i>Evr</i> .

(polski przekład *Indeksu* dokonany przez autora artykułu na podstawie cytowanych tekstów)

¹⁵ Dialogi i wiersze Cajusa Liciniusza Calvusa nie zachowały się do naszych czasów.

¹⁶ Do naszych czasów nie zachowały się *Satyry* Publiusza Syrusa (I w. p.n.e.)

¹⁷ Codrus (Cordus ?) był poetą wspomnianym przez Wergiliusza i Juwenalisa. Nie znamy jego utworów.

¹⁸ Nie znamy pisarza o tym imieniu. Według R. Gasbarro informacja może dotyczyć powieści erotycznej Heliodora pt. *Aethiopica*.

¹⁹ Nie znamy utworów tego pisarza poza jednym traktatem o astronomii.

²⁰ Nie znamy pisarza o tym imieniu.

²¹ Nie znamy pisarza o tym imieniu.

²² Nie znamy pisarza o tym imieniu.

Po gruntownym zbadaniu wszystkich fenomenów graficznych, fonetycznych, morfologicznych i semantycznych T. Pàroli uznała, że *Indeks* odpowiada archaicznym formom dialektycznym dolnoniemieckim, występującym na pograniczu niderlandzkim w końcu XVI w. i dlatego zasługuje na uznanie historyków.

N.N. Zarubin, prowadzący swoje badania w okresie międzywojennym, nie uznał *Indeksu* Dabelowa, gdyż obawiał się, że został sfalszowany. Być może zawarte w *Indeksie* wzmianki o nieznanach dziełach Wergiliusza, Cycerona i wielu zaginionych tekstach pisarzy rzymskich wydały mu się zbyt szokujące. Z jeszcze większym dystansem odniósł się Zarubin do hipotezy W.F. Clossiusa z 1834 r., chętnie powtarzanej później przez N.M. Karamzina (1843) i innych historyków, jakoby babka Iwana Groźnego, Zoe Paleolog, druga żona Iwana III, spokrewniona z Konstantynem XI, w 1472 r. przywiozła do Moskwy część biblioteki cesarzy bizantyjskich. Jej ojciec, Tomasz, despota Morei, cudem uniknął zagłady i schronił się z rodziną w Rzymie, a potem uległ namowom papieża Sykstusa IV, łudząc się, że małżeństwo Zoe z Wielkim Księciem Moskiewskim doprowadzi do odbudowy jedności Kościoła poprzez przyjęcie uchwał soboru we Florencji²³. Metropolita Izidor bezskutecznie próbował wprowadzić te uchwały w 1441 r., a w końcu został uwięziony z rozkazu Wasyla II.

Księżniczka Zoe Paleolog przeszła na katolicyzm tuż po przybyciu do Rzymu w 1465 r. i mogła się przyczynić do podjęcia na nowo misji zjednoczeniowej. Opiekował się nią kardynał Jan Bessarion, znany kolekcjoner greckich rękopisów. W 1439 r. Bessarion przybył w grupie duchownych bizantyjskich do Florencji na sobór powszechny, po czym pozostał już na zawsze we Włoszech. Gdyby Tomasz Paleolog zdołał wywieźć z Bizancjum jakieś kodeksy, pierwszy wiedziałby o tym kardynał Bessarion, a z nim humaniści włoscy i sam papież. Być może wykształcona Zoe przywiozła do Moskwy jakieś kodeksy, ale nie ma na to dowodów, choć legenda mówi, że to z jej namowy i jakoby z obawy przed utraceniem posiadanych bogactw, Iwan III wybudował potężne mury kremlowskie, rzekomo z basztami na fundamentach z ołowiu. W tajemniczym schowku pod basztą kremlowskiego Arsenału biblioteka Rurykowiczów miałyby przetrwać aż do naszych czasów.

Od początku XIX w. historycy wielokrotnie podejmowali badania na temat biblioteki Iwana Groźnego. Jedni dochodzili do wniosku, że musiała ona spłonąć podczas pożarów Kremla w 1547, 1571 lub w 1611 r. (D.S. Lihacëw, N.E. Zabelin, W.F. Clossius), inni uważali, że została rozgrabiona podczas „dymitriady” (V.S. Ikonnikow, S.A. Bielokurow), albo że została wchłonięta przez bibliotekę synodalną i przez kilka innych bibliotek cerkiewnych (S.O. Šmidt, M.I. Słuchowski), niektórzy jednak twierdzili, że księgozbiór Iwana Groźnego pozostaje nietknięty w ukrytym pomieszczeniu w murach Kremla i wśród współczesnych historyków pogląd ten znajduje w dalszym ciągu wielu zwolenników (E. Tramer, A.I. Sobolew-

²³Idea tego politycznego małżeństwa wyszła od Kommenów, tj. despotów Mangupu na Krymie. Por. F. Konieczny, *Cywilizacja bizantyjska*, Londyn 1973, s. 289.

skij oraz I.Ja. Stjelleckij²⁴). Zwolennicy tej ostatniej hipotezy wierzą w autentyczność *Indeksu* i mają nadzieję, że któregoś dnia biblioteka Rurykowiczów zostanie przez archeologów wreszcie odnaleziona.

Odmienne stanowisko wobec omawianego tematu zajął Nikołaj Nikołajewicz Zarubin. Po wielu latach żmudnych badań ułożył on listę książek Iwana Groźnego na podstawie zachowanych relacji historycznych. W tym samym czasie w Polsce Kazimierz Hartleb (1886–1951) zajmował się rekonstrukcją katalogu biblioteki króla Zygmunta Augusta, „miłościwie” panującego w Rzeczypospolitej szlacheckiej²⁵. Plonem pracy Hartleba było zidentyfikowanie 304 tytułów książek (przy założeniu, że biblioteka ostatniego Jagiellona liczyła ok. 4 tys. dzieł) i opisanie zasług bibliotekarzy i agentów królewskich, którzy je nabywali, najczęściej za granicą, oraz krakowskich i wileńskich introligatorów i złotników, którzy ozdabiali je cennymi oprawami. Kontynuując te poszukiwania, Alodia Kawecka-Gryczowa podwyższyła liczbę rozpoznanych tytułów książek Zygmunta Augusta do 958 (w tym zaledwie 12 rękopisów)²⁶. Metodę zastosowaną przez N.N. Zarubina cechowała mniejsza dyscyplina badawcza, toteż w zrekonstruowanym przez niego katalogu obok tytułów „pewnych” pojawiły się również domniemane, nierozpoznane, niekiedy liczone kilkakrotnie, dotyczące książek posiadanych przelotnie lub nawet „przypuszczalnie”. Wśród książek z biblioteki Iwana Groźnego umieścił nawet rękopis wysłany do Moskwy przez hospodara Mołdawii i Wołoszczyzny, ale po drodze przechwycony przez Polaków. W ten sposób powstała lista złożona ze 154 tytułów książek – stosunkowo krótka wobec wzmiankowanych w *Indeksie* Dabelowa 800 tytułów książek, ale za to poświadczona udokumentowanymi relacjami. Na jej podstawie dowiadujemy się, że oprócz kodeksów z przekładami Maksyma Greka w bibliotece carskiej znajdowały się również inne przekłady ksiąg biblijnych i dzieła napisane z polecenia Iwana Groźnego. Zarubin zestawił liczne tytuły książek przekazanych carowi w darze, np. przez eksigumena Artemija, Iwaszkę Pierieswietowa, archidiacona Gienadija z Nowgorodu, albo będące łupami wojennymi, jak np. tatarski manuskrypt ambasadora chana kazańskiego. W epoce renesansu rozpowszechniony był zwyczaj ofiarowywania monarchom książek z dedykacjami przy okazji wizyt dyplomatycznych, ale w bibliotece Groźnego znajdziemy niewiele egzemplarzy tego typu. W 1552 r. car Moskwy prawdopodobnie dostał od luterańskiego króla Danii Christiana III *Mały Katechizm* Marcina Lutra i zbiór reguł religijnych pt. *Wyznanie augsburskie*, a w 1581 r., podczas wojny z Polską o Inflanty, król Stefan Batory podarował mu – zapewne z jadowitą dedykacją – A. Gwagnina *Sarmatiae Europaeae descriptio* (Kraków 1578) oraz wydrukowany list byłego oprycznika J. Taubego, ujawniające światu prawdę o przerażających zbrodniach Iwana Groźnego. Trudno się zgodzić z tezą, że obelżywe dla moskiewskiego despoty druki Gwagnina i Tau-

²⁴ Por. N.N. Zarubin, *La biblioteca...*, op. cit., s. 49.

²⁵ K. Hartleb, *Biblioteka Zygmunta Augusta. Studium z dziejów kultury królewskiego dworu*, Lwów 1928.

²⁶ A. Kawecka-Gryczowa, *Biblioteka ostatniego Jagiellona. Pomnik kultury renesansowej*, Wrocław 1988.

bego znalazły się w bibliotece Iwana Groźnego razem z innymi książkami. Bardziej jest prawdopodobne, że car kazał je natychmiast spalić. W tym samym roku 1581 Iwan IV dostał od księcia Konstantego Wasyla Ostrońskiego kilka egzemplarzy Biblii w języku cerkiewnosłowiańskim, wydrukowanej w Ostrogu przez Iwana Fiodorowa, oraz uchwały soboru we Florencji, opublikowane w Poznaniu i przekazane Groźnemu przez kardynała Antonia Possevino, papieskiego rozjemcy w niefortunnej dla cara wojnie z Polską.

Iwan Groźny nie tylko dostawał książki, ale również przekazywał je w darze; w tej grupie N.N. Zarubin zidentyfikował aż 78 spośród wszystkich opisanych 154 tytułów. Dostawały je najczęściej cerkwie i monaster: np. osiem razy Sołowieckij, odbudowujący się po pożarze w 1539 r., cztery razy Św. Trójcy, zwany Siergiejewskim z racji pochowanych w nim relikwii św. Siergieja, a także siedem razy monaster Kiryłło-Bielozjerski, uprzywilejowany w sposób szczególny, czego dowodzi *Sinodik opalny*²⁷. Wśród ofiarowywanych monasterom ksiąg religijnych zdarzały się bardzo rzadkie i cenne rękopisy, jak np. *Ewangeliarz* Dobriłowa z 1164 r., ofiarowany eremowi św. Stefana z eparchii Wologdy.

N.N. Zarubin nie ograniczał się do źródeł rosyjskich, ale dokonał przeglądu literatury zagranicznej, skąd wydobyl wiele dodatkowych informacji na temat książek Iwana IV. Zbadał np. listy Jana Łaskiego z 1527 i z 1536 roku, pisane do Bonifacego Amerbacha na temat poszukiwania w Moskwie pewnych rękopisów greckich, a także okoliczności, w jakich król Stefan Batory kazał przekazać Iwanowi IV księgi o carskich okrucieństwach. Dotarł również do relacji o wywiezionym przez Polaków z kremłowskiego skarbcza rzekomo autentycznym rękopisie *Constantiniana donationis diploma*, przekazanym następnie przez Jerzego Ossolińskiego jesienią 1633 roku papieżowi Urbanowi VIII²⁸. Można przypuszczać, że wiedza o bibliotece Iwana Groźnego, w miarę postępu badań, zostanie uzupełniona o kolejne tytuły książek; wiemy np. że Antonio Possevino ofiarował Iwanowi IV oprócz książek wymienionych przez Zarubina również inne tytuły²⁹. Choć nie otworzymy carskiego „kufra z książkami łacińskimi z Nowgorodu”, to wydaje się, że w miarę postępu badań, będzie można jeszcze uzupełnić „listę Zarubina” o dodatkowe tytuły książek związanych z imieniem Iwana Groźnego.

Legenda o manuskryptach greckich w prywatnej bibliotece carskiej musiała być bardzo żywa w XVI i w XVII w., skoro w celu ich zdobycia wielokrotnie były organizowane specjalne misje. W 1561 r. przybył do Rosji z Litwy (lub z Mołdawii) hierodiakon Joachim, aby uzyskać rękopisy, konieczne do cerkiewnosłowiańskiej

²⁷ Na temat dobrodziejstw Iwana IV: *Opisanie dokumentow XIV–XVII w. w kopijnych knigach Kiryłło-Bielozjerskiego monastyra* [...], s. 397–398.

²⁸ Sfabrykowany w VIII wieku akt nadania przez cesarza Konstantyna Wielkiego pełni władzy w Italii papieżowi Sylwestrowi I, zakwestionowany w XV w. przez kardynała Mikołaja z Kuzy i Wawrzyńca Vallę.

²⁹ A. Possevino pisze m.in., że przekazał Iwanowi Groźnemu „wszystkie dzieła Genagiusza [patriarchy konstantynopolitańskiego, o prymacie papieża] po łacinie [...]. Bowiem grecką wersję dzieł owego Genagiusza podarował już wcześniej”, *Moscovia*, op. cit., s. 89.

publikacji Biblii, *Żywotu Antoniego Pieczerskiego* i innych tekstów religijnych. W 1582 r. dotarł on nawet do samego Iwana Groźnego, ale oskarżony o herezję, a może nawet – jak sądzi R.G. Skrynnikow – posadzony o szpiegostwo na rzecz Polski, resztę życia spędził w więzieniu w Wołogdzie. W 1600 r. usiłował znaleźć w Moskwie nieznane rękopisy mnich grecki Petros Arkudios, o czym pisali w listach ambasador Lew Sapieha i nuncjusz papieski Claudio Rangoni. Uczniem Arkudiosa był metropolita Gazy, Paisios Ligarides. W liście z 7 lipca 1663 r. usilnie prosił on cara Aljeksieja Michaiłowicza, aby ten udostępnił mu wzmiankowane wcześniej rękopisy, o których z pewnością dowiedział się od swojego nauczyciela.

Legenda o rękopisach w carskiej bibliotece kontrastuje z rejestrem książek odnotowanych w *Inwentarzu Archiwum Carskiego z lat 1575–1584* i w *Inwentarzu dóbr osobistych Groźnego z lat 1582–1583*. W obu tych dokumentach wspomina się łącznie o 54 książkach, głównie w języku cerkiewnosłowiańskim. Większość z nich miała charakter religijny, ale zaledwie dwie z nich posiadały kosztowne oprawy ołtarzowe. Były tam m.in. akta z procesów o zdradę, kilka przekładów, w tym także „Kosmografia” i „Pierewod z lietopisca polskiego”, tj. *Roczniki* Marcina Bielskiego, oraz bliżej nieokreślona liczba książek łacińskich, trzymanyh „w kufrze z Nowgorodu”. Być może to te rękopisy widział Wattermann podczas swego pobytu na Kremlu. Jeśli przyjmujemy, że w obu *Inwentarzach* opisane zostały wszystkie książki, jakie car posiadał, to twierdzenie, że „Groźny był jednym z najbardziej wykształconych ludzi swoich czasów”³⁰, trzeba będzie uznać za wymysł historyków usiłujących poprawić carski wizerunek. Za taką hipotezą przemawia wiele okoliczności. Jezuita Antonio Possevino, dobrze obeznany z obyczajami w Wielkim Księstwie Moskiewskim, odnotował w raporcie dla Grzegorza XIII, że w stolicy „nie ma żadnych szkół średnich ani Akademii, lecz tylko szkoły, w których chłopcy uczą się czytania i pisania na Ewangeliach” i kilku innych książkach religijnych. Powodem takiego stanu powszechnej niewiedzy była nie tyle obawa przed herezją, „ile przede wszystkim niedopuszczenie, by ktoś był od władcy bardziej uczony”³¹. W owej ignorancji „Moskwicynów” widział Antonio Possevino marne rezultaty swojej misji:

ponieważ więc znają oni tylko język ruski – nie mogą korzystać z języka greckiego, jak również z akt Soboru Florenckiego wydanych po grecku, które wręczyłem księciu w imieniu Waszej Świątobliwości [...] Mają też Moskwićini bardzo mało znających język łaciński, ich liczba, oprócz wyżej wymienionych lekarzy [dotyczy lekarzy nadwornych, Flamanda i Włocha], nie przekracza trzech; wszyscy są Polakami: Jakub Zaborowicz, Jakub Bukow i Krzysztof Kajew³².

Panująca na Rusi niewiedza była skutkiem samodzierżawia Iwana Groźnego: „celujący dzikością nie mógł być nauk i sztuk wyzwolonych obrońcą”³³. Ze względu

³⁰ D.S. Lihačew, *Iwan Groźnyj – pisatiel*, [w:] *Posłania Iwana Groźnego*. Potgotowka teksta D.S. Lihačewa i J.S. Durie, Leningrad 1951, s. 455.

³¹ A. Possevino, *Moscovia*, op. cit., s. 14.

³² *Ibidem*, s. 17.

³³ La Combe, *Historia odmian zaszyłych w państwie rosyjskim*, tłum G. Kniaziewicz, Warszawa 1766, s. 20.

na owe obyczaje najcenniejszy nawet księgozbiór prędzej zbutwiałby w ciemnym lochu niżby miał go ktoś wykorzystać dla publicznego dobra. Należy dodać, że w XVI w. do rzadkości należały w Moskwie prywatne zbiory książek i nie były one zbyt liczne. Dzisiaj znamy zaledwie skromne inwentarze biblioteczne uczonych mnichów Dosifieja i Sylwestra oraz księgozbiór braci Stroganowów z 1578 r., liczący ok. 208 druków i rękopisów. Czy na tej podstawie można sądzić, że carska biblioteka była mniejsza od biblioteki jednego z bojarów? Wiele pytań pozostaje w tej kwestii bez odpowiedzi.

Nie można przeceniać poziomu elit kulturalnych w Moskwie, ale też nie wolno ich lekceważyć. Na poziom umysłowy owych elit, składających się głównie z carskich *diaków*, tj. klasy urzędników, mogły oddziaływać dość regularne kontakty z cudzoziemcami, które nasiliły się zwłaszcza w drugiej połowie XV wieku. Iwan III sprowadzał do Moskwy architektów Antonia Franziniego, Alessandra Fioravantiego, budowniczego soboru Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny, a także Pietra i Giovanniego Solarich. W sprawie małżeństwa Iwana III z Zoe Paleolog pośredniczyli w 1469 r. Antonio Gislardi i Carlo della Volpe, a w trzy lata później carycy Zoe towarzyszył w podróży do Moskwy legat i nuncjusz papieski Antonio Bonumbre. Kontakty Księstwa Moskiewskiego z Europą zachodnią, jak można przypuszczać, powodowały pewien dopływ literatury łacińskiej. W 1488 r. przybyło do Wenecji 20 posłów moskiewskich, a w dwa lata później przenieśli się na stałe do Moskwy, oprócz wspomnianych architektów Pietra i Giovanniego Solarich, również jubiler Christoforo, lekarz Leone i kilku muzyków³⁴. Kontakty te musiały już w drugiej połowie XV w. zaowocować wzrostem zainteresowań kulturą zachodnioeuropejską. Wciąż brakuje wielu odpowiedzi na stawiane pytania dotyczące poziomu edukacji w państwie moskiewskim, ale symptomatyczne są nawet pojedyncze fakty, jak ten, że np. akt elekcyjny Borysa Godunowa z 1598 r. podpisało 131 bojarów, a zaledwie 46 postawiło symboliczne krzyżyki – choć tego typu badanie poziomu alfabetyzacji tylko częściowo uzasadnia stawianie hipotez na temat zakresu czytelnictwa.

Czy biblioteka Rurykowiczów zostanie odnaleziona?

Po wykluczeniu nieudokumentowanych hipotez jakoby księgozbiór Iwana Groźnego został spalony podczas pożarów Moskwy, albo że został zrabowany podczas tzw. dymitriady pozostaje wierzyć, iż istniały dwie biblioteki, jedna podręczna, a druga ukryta przed oczami wścibskich dworzan, trzymana od czasów Wasyla III w tajemnym schowku w murach Kremla. Pierwszą wchłonęły inne biblioteki, co przedsięwziął w swojej pracy N.N. Zarubin. Na temat tej drugiej zachowały się niejasne wzmianki, a zwłaszcza relacja sekretarza Skarbca carskiego, Wasilija Makariewa, niespodzianie odkryta w kremłowskim archiwum w 1724 r. przez diakona K. Osipowa. Dowiadujemy się z tej relacji, że w 1682 r. Makariew z polecenia regentki

³⁴ Por. K. Bojko, „Polityka Księstwa Moskiewskiego czasów Iwana III wobec Europy Zachodniej. 1462–1505”, maszynopis pracy doktorskiej przechowywany w Dziale rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej, nr 15/99.

Zofii dokonał przeglądu licznych kufrów trzymanyh w podziemiach pod basztą kremłowskiego Arsenalu. Na krótko przed śmiercią Piotra I przeprowadzono wykopaliska pod murami Arsenalu, ale przerwano je między innymi z powodu trudności technicznych. Prace podjęto na nowo w roku 1734, ale i tym razem je przerwano, podobnie jak w roku 1894 i 1914, na krótko przed wybuchem I wojny światowej.

W latach stalinizmu postać Iwana Groźnego była idealizowana z racji politycznych. Sprzyjało to podjęciu na nowo poszukiwań zaginionej biblioteki. Od listopada 1933 do października 1934 r. prowadził je I.Ja. Stjelleckij, mający do dyspozycji dziesięcioosobową ekipę i najlepszy sprzęt inżynierski. 15 sierpnia zapadła się część podkopanych murów Arsenalu, a jakiś czas potem, po przebicciu półmetrowej skały fundamentów, jego piwnice zaala woda³⁵. Poszukiwania biblioteki Iwana Groźnego zakończyły się niepowodzeniem również i w 1963 r., mimo że prowadzone były pod patronatem archeologów i historyków z Muzeum Kremla i Rosyjskiej Federacyjnej Akademii Nauk. Przyczynami przerywania robót zawsze były problemy techniczne. Solidne mury i grube fundamenty z litej skały opierały się kilofom robotników; w innych miejscach podziemne ciekii wodne zalewały piwnice i groziły zawaleniem się budowli.

Chwila ostatecznego wyjaśnienia tajemnicy biblioteki Iwana Groźnego przybliża się z jednak z każdym dniem, dzięki komputerowym urządzeniom radiolokacyjnym, którymi archeolodzy potrafią zlokalizować najmniejsze nawet szczeliny. Być może niedługo zostaniemy zaszokowani wiadomością o odkryciu nieznaných rękopisów z tekstami antycznych autorów. Może się jednak okazać, że w lochach pod murami Kremla niczego nie ma, a opowieści o tajemniczej bibliotece zrodziła ludzka wyobraźnia ląknąca mitu.

Niezależnie od prowadzonych badań terenowych równie ważne wydają się być kwerendy archiwalne i filologiczne, rozpoczęte przez N.N. Zarubina. Wylania się z nich bowiem udokumentowany historycznie obraz zainteresowań czytelniczych Iwana Groźnego. Ograniczając się wyłącznie do rekonstrukcji Zarubina nie można wyprowadzać kategoriycznych wniosków na temat znaczenia książki rękopiśmiennej i drukowanej w kulturze Wielkiego Księstwa, ani na jej podstawie redukować wielkości kulturowych powiązań Moskwy z państwami Europy środkowej i zachodniej. Obowiązujące na Rusi w czasach Iwana IV wartości i standardy kulturowe nie przystawały do wzorów europejskich kultury renesansowej, czego powodem była nie tylko rodzima tradycja, ale głównie despocytny charakter carskich rządów.

Książki związane z osobą Iwana Groźnego w opracowaniu N.N. Zarubina

N.N. Zarubin nie przeprowadził analizy bibliologicznej rozpoznanych przez siebie książek i nie zbudował żadnych uogólnień na ich temat. Być może przyczyniła się do tego przedwczesna śmierć autora podczas blokady Leningradu, a może

³⁵ I.Ja. Stjelleckij, *Miertywe knigi w moskowskom tajnikie. Dokumentalnaja istoria biblioteki Groznogo*, Moskwa 1993, s. 210.

inne były powody, o których już się nie dowiemy. Zrekonstruowany w latach trzydziestych „księgozbiór” Iwana Groźnego z pewnością nie potwierdzał ideologicznego portretu cara.

W bibliotece Iwana Groźnego znajdowały się głównie rękopisy religijne, w większości źródłowe, ale również dewocyjne i liturgiczne, ascetyczne, o tematyce apologetycznej lub polemicznej. Około 5% rozpoznanych tytułów pochodziło sprzed XVI wieku, ale nie miało to większego znaczenia ze względu na ujednoczoną tematykę religijną. Zarubin rozpoznał także kilka tytułów literatury historycznej, częściowo o charakterze dokumentacyjnym, oraz sześć domniemych listów carskich i pojedyncze tytuły literatury polityczno-polemicznej, geograficznej i aptekarskiej. Większość rozpoznanych kodeksów napisano w języku cerkiewnosłowiańskim lub ruskim, jakim posługiwano się w Moskwie w czasach Iwana Groźnego, ale około 10% stanowiły książki i broszury w językach łacińskim, niemieckim, greckim, tatarskim, hebrajskim, a nawet w języku serbskim. Jedna z ksiąg zapisana była znakami tychograficznymi. Ich proveniencja jest trudna do określenia. Część z nich z polecenia Iwana IV wykonali mnisi w okolicznych monasterach, inne car otrzymał w darze, a inne kazał skonfiskować. Najwięcej jest jednak książek niewiadomego pochodzenia. W większości były to pergaminowe rękopisy. Tylko siedemnaście z nich sporządzono na papierze, z czego zaledwie kilka było wydrukowanych – głównie w Rzeczypospolitej.

Księgozbiór Iwana Groźnego na podstawie rekonstrukcji N.N. Zarubina³⁶

1. *Azja ibu imah tuka*³⁷ (tj. *Cuda przyrody*); dzieło naturalisty arabskiego Zaharia ben Mohammeda Kazwini (zm. 1283) zabrane przez carskich żołnierzy w 1549 r. ambasadorowi chana kazańskiego podczas jego podróży do chana krymskiego; zawierało kosmografię i historię naturalną.
2. *Apostol*³⁸ „w 4°, oprawa w zielonym jedwabiu”; przekazany przez cara igumeniowi Aljeksiejowi dla monasteru „na Solowkach” po pożarze w 7047 r. (w 1539 r.).
3. *Apostol* Matfieja Baszkina; przyniesiony carowi w 1553 r. przez Symeona, popa moskiewskiej cerkwi pod wezwaniem Zwiastowania NMP, aby Iwan Groźny mógł zobaczyć zaznaczone woskiem komentarze Matfieja Baszkina, oskarżonego później o herezję. „I monarcha kazał Symeonowi powiedzieć Matiusze, aby Matiusza wszystkie swoje komentarze usunął” [„чтоб Матюша все свои речи изметил”].
4. *Apostol*; rękopis ten, według *Inwentarza Archiwum Cesarskiego z lat 1575–1584*, znajdował się w kufrze nr 222 Archiwum Carskiego razem z aktami soboru florenckiego i z protokołami z procesu Baszkina, byłego igumena Artemija

³⁶ Niniejszy spis książek „związanych z imieniem Iwana Groźnego” pozbawiony jest odsyłaczy do obszerniej literatury historycznej, głównie archiwalnej, liczącej 374 tytuły bibliograficzne, opracowane przez N.N. Zarubina w okresie międzywojennym i uzupełnione przez A.A. Amosowa na podstawie publikacji powojennych.

³⁷ *Аджаибу-ль-Махлукат «Азя ибу лукат»* albo «Язя иб ехмалукат» со значы ‘мудроść całego świata’.

³⁸ *Apostol* (Апостол) tzn. *Akta Apostolskie i Listy*.

- i Fiedosija Kosowa. Według Zarubina mógł to być wspomniany egzemplarz *Apostoła*, należący do Baszkina.
5. *Apostoł* [z drukarni Iwana Fiodorowa], Moskwa, 1564; na oprawie rękopisu wytłoczony herb Rusi z ówczesnym znakiem skarbcza: dwugłowym orłem z wizerunkiem cara na jego piersi i z napisem powyżej: „Iwan z łaski Bożej monarcha car i Wielki Książę całej Rusi”. W księgozbiornie carskim powinny się znajdować wszystkie książki wydrukowane w czasach jego rządów.
  6. *Książeczka Artiemiewa* (prawdopodobnie *Pouczenia na temat lektury Pisma św.*, ofiarowane carowi przez Artiemiewa, byłego igumena monasteru Troicko-Siergiejewskiego); wg zapisu z *Inwentarza [...] z lat 1575–1584*, rękopis ten znajdował się w kufrze nr 222 Archiwum Carskiego.
  7. *Rozmowy o Ewangelii*; w tłumaczeniu Saliwana, mnicha z monasteru Troicko-Siergiejewskiego, ucznia Maksyma Greka; hierodiakon Joachim prosił o ten rękopis, gdy przybył do Moskwy pod koniec lat siedemdziesiątych z Litwy lub z Moldawii.
  8. Biblia; rękopis z 1558 r. przepisany z rozkazu Iwana Groźnego przez mnicha Jakima półuncjałą; 1041 s.; papier doskonałej jakości, w wielkim formacie „aleksandryjskim”.
  9. Biblia „w naszym ruskim języku słowiańskim”; hierodiakon Joachim prosił cara Iwana IV o jej egzemplarz pod koniec lat 60., aby móc ją wydrukować „słowo w słowo” na Litwie.
  10. Biblia, którą Iwan Groźny wysłał księciu Konstantemu Ostrogskiemu za pośrednictwem Michała Hałaburdy, jednego z posłów króla Stefana Batorego; prawdopodobnie był to ten sam egzemplarz, który usiłował zdobyć hierodiakon Joachim.
  11. Biblia, Ostróg, 1580–1581 r.; wydrukowana przez Iwana Fiodorowa, na podstawie rękopisu ofiarowanego księciu Konstantemu Ostrogskiemu, w zamian za co Iwan Groźny dostał jej dwa egzemplarze.
  12. Biblia, Ostróg, 1581; egzemplarz, który dostał Jeremy Horsey od cara w 1581 r. (aktualnie w British Museum).
  13. Biblia po niemiecku (?); ofiarowana carowi w 1552 r. przez luterańskiego króla Danii, Christiana III, za pośrednictwem drukarza Hansa Missenheima, w odpowiedzi na prośbę Iwana Groźnego, aby ten wysłał do Moskwy drukarzy i innych znawców rzemiosła.
  14. *Bogorodicznik*; rękopis tekstu adoracyjnego na cześć Matki Bożej z pocz. XVI wieku w 4°, 286 s.; na pierwszej stronie napis: „Bogorodicznik Iwana Wasiliewicza cara i Wielkiego Kniazia całej Rusi”.
  15. *Dziela Bazylego Wielkiego*; „Księga Bazylego Wielkiego, w 4°, ozdobiona miedzianymi okuciami”; w 1578 r. igumen Pitirim dostał ten rękopis razem z sumą 50 rubli jako carski dar dla monasteru Antonijew-Sijskiego.
  16. *Greckie księgi*; anonimowy autor *Skazania o Maksymie Filosofie* widział je w 1518 r. „w ilości niezliczonej” w bibliotece cara Wasilija Iwanowicza; być może dlatego w 1526 r. Jan Łaski miał nadzieję zdobyć w Moskwie kopie rękopisów greckich, ale już *Stepennaja kniga* i niektóre *Czetti Minei* wspominają

o zniszczeniu rękopisów greckich ze skarbca carskiego podczas pożaru Moskwy w 1547 r.; według świadectwa pastora Wettermanna w latach 1565–1566 w bibliotece Iwana Groźnego wciąż jednak znajdowało się wiele rękopisów greckich. W 1601 r. Petros Arkudios i Lew Sapięha zbierali informacje na temat rękopisów greckich w Moskwie, a legenda o nich była tak silna, że jeszcze w 1663 r. Paisios Ligarides usiłował zdobyć zgodę cara na czytanie greckich rękopisów w jego bibliotece.

17. *Księga Grzegorza z Salonik* [Grzegorza Palama i Nila Kawasila, arcybiskupów Salonik] „na rzymską herezję o wybieraniu papieża rzymskiego podczas VIII Soboru” (w latach 869–870), przekazana carowi w darze od archidiakona Gienadreja; rękopis w 4° z XV w., pisana półuncją na papierze, 360 s.; w latach 1631–1633 znajdowała się w bibliotece patriarchy Filareta Nikiticza.
18. *Dekrety Soboru we Florencji*³⁹ w greckim przekładzie, wydrukowane w Poznaniu i ofiarowane Iwanowi Groźnemu na przełomie lat 1581 i 1582 przez papieskiego wysłannika, włoskiego jezuitę Antonia Possevino.
19. *Ewangelia* „w 4°, pokryte damasceńskim aksamitem”; w 1539 r. Iwan Groźny ofiarował ten rękopis igumenowi Aljeksiejowi w darze dla spalonego monasteru „na Solowkach”. Prawdopodobnie dotyczy zachowanego *Ewangeliarza* z XVI w., pisanego półuncją; liczącego 380 s., oprawionego w aksamit, zamykanego na srebrne klamry; na s. 9 umieszczona karminem data: „rok 6842”.
20. *Ewangelia*; „*Ewangelia* w 4°, rękopis, [wyobrażeni czterej] ewangeliści, miedziane klamry”; w inwentarzu Christoforowej pustelni Nikoławskiego monasteru w Koriaży upamiętniono ten rękopis pod datą 20 IV 1668 r. jako dar Iwana Groźnego i carycy Anastazji Romanownej (zm. 1560 r.).
21. *Ewangelia*; ich rękopis znajdował się w kufrze nr 222 Archiwum Carskiego razem z dekretami soboru florenckiego i protokołami z procesu Matfieja Baszkinia oraz Artemija, eksigumena Troicko-Siergiejewskiego monasteru, i Fiedosija Kosowa, co zostało odnotowane w *Inwentarzu* [...] z lat 1575–1584.
22. *Ewangelia*; manuskrypt pisany uncją z przełomu XV i XVI wieku, oprawiony w aksamit, wykonany w 7076 r. (1568) z rozkazu cara w moskiewskiej cerkwi katedralnej pod wezwaniem Zwiastowania NMP. Na wierzchniej stronie oprawy z pozłacanej skóry postać Chrystusa w otoczeniu ewangelistów i innych świętych. W 1584 r. rękopis ten znajdował się w zakrystii wspomnianej powyżej cerkwi katedralnej.
23. *Ewangelia*; „rękopis pisany uncją z zastosowaniem «jusów» [с юсами], w foliale”; wierzchnia oprawa wykonana z deski powleczonej złotą blachą; na niej podobizny ewangelistów upiękzone częściowo oszlifowanymi diamentami, rubinami, szmaragdami i topazami. W rękopisie 8 miniatur przedstawiających czterech ewangelistów z symbolizującymi ich cnoty atrybutami; wzdłuż marginesów czarny napis w złotej bordiurze: „Ta Ewangelia została wykonana w cer-

³⁹ Siedemnasty sobór bazylejsko-ferrasko-florencko-rzymski (1431–1445). Po długich pertraktacjach 6 lipca 1439 r. podpisano we Florencji dekret unijny z Kościołem greckim.

- kwi Zwiastowania Niepokalanej Marii Panny w roku 7079 (1571) z rozkazu pobożnego cara, władcy i Wielkiego Kniazia Iwana Wasiliewicza”.
24. *Ewangelie*; rękopis datowany na rok 1164, pisany w dwóch kolumnach uncjałą na pergaminie, w formacie 4°, 270 s.; na stronie czystej napis: „W roku 7081 (1573) ta św. *Ewangelia* została ofiarowana przez Imperatora i Wielkiego Księcia Iwana Wasiliewicza eremowi św. apostoła i archidiacona Stefana” z eparchii Wologdy. Na ostatniej stronie napis: „W roku 6672, 6 sierpnia, te księgi zostały przepisane przeze mnie [...] Konstantyna [...] popa z cerkwi św. Jana [Prekursora] Chrzciciela, ale [i] przez [pisarza] gromadzkiego Dobriłę Symeona”.
  25. *Ewangelie*; „księga 4 ewangelii [pisana] złotem na papierze, z malowanymi inicjałami, w foliale, w oprawie z gładkiego atlasu”. Kodeks ten znajdował się wśród ksiąg „podręcznych” w „osobistym skarbcu monarchy”; w *Inwentarzu [...] z lat 1582–1583* widnieje komentarz: „powiedziano, że został włożony Groźnemu do grobu w [cerkwi katedralnej pod wezwaniem św. Michała] Archaniola”.
  - 26–30. *Ewangelie*; pięć egzemplarzy odnotowanych w *Inwentarzu dóbr osobistych Groźnego z lat 1582–1583*: „są cztery, ale piąta ewangelia została przyniesiona z [cerkwi] św. Jana Prekursora [Chrzciciela]”.
  31. *Ewangelie*; rękopis w 4°, pisany półuncjałą, z poł. XVI w., 310 s.; oprawione w deski; na wewnętrznej stronie wierzchniej oprawy napis: „Ewangelie pisane, przekazane dla monasteru [na Solowkach] w darze od cara Iwana Groźnego”.
  32. *Ewangelie*; w opisie ksiąg Kyrillo-Bielozjerskiego monasteru z 1621 r. czytamy: „księga czterech ewangelii, manuskrypt, w foliale, [...] [częściowo] pisane złotem, w oprawie z wiśniowego drzewa powleczonego złotym atlasem i z krzyżem pośrodku, z pozłacanymi, srebrnymi kłamrami, dar cara [...] Iwana Wasiliewicza całej Rusi”.
  33. *Łukasz Ewangelista*, w foliale; rękopis *Ewangelii św. Łukasza*, razem ze 100 rublami i innymi prezentami, Iwan Groźny ofiarował igumenowi Pitirimowi z Antonijew-Sijskiego monasteru przy okazji jego pobytu w Moskwie w 7085 (1577) r. Informacja dotyczy prawdopodobnie *Komentarza do Ewangelii św. Łukasza*, napisanego w XVI w. przez Teofilata z Bułgarii; w foliale, kursywą, 250 s.
  34. *Hebrajskie książki*; według świadectwa pastora Wettermanna z ok. 1566 r. w bibliotece Groźnego znajdowały się jakieś książki hebrajskie.
  35. *Żywoł Antoniego Kijewskiego*; o ten rękopis prosił cara Iwana Groźnego hierodiakon Joachim (w monasterze przyjął imię Izajasza).
  36. *Żywoł Eufrosina Suzdalskiego*; car wysłał ten manuskrypt, razem z innymi dwoma kodeksami, do Borisoglebskiego monasteru w Rostowie na pamiątkę „Nikity Funikowa i jego [bliskich] poległych nieszczęśliwie”.
  37. *Żywoł Michała Kłopskiego*; Iwan Groźny przesłał ów kodeks, podobnie jak poprzedni, do Borisoglebskiego monasteru „na pamiątkę Nikity Funikowa i jego [bliskich]”.
  38. *Zwierciadło*; manuskrypt pisany półuncjałą na papierze, w foliale małego formatu, nie numerowany, z drzeworytami z XVI w., 421 s.; w górze, na drugiej stronie, napis: „ta księga Zwierciadło [*Зерцало*] jest darem monarchy”, a na

- dole: „papa Sylwestra, z cerkwi katedralnej Zwiastowania, który jako mnich przyjął imię Spiridon, a jego syna imię Anfim”. W katalogu biblioteki z 1601 r. Kiryłło-Bielozjerskiego monasteru jest zapisane: „książka *Zwierciadło*, w foliale, małej karty, Sylwestra”. Prawdopodobnie książka ta należała początkowo do popa Sylwestra, potem do cara, a na koniec, jako jego dar, trafiła do Kiryłło-Bielozjerskiego monasteru.
39. *Historia wojny żydowskiej Józefa Flawiusza* („księga Józefa Mateusza Żyda, w 4°”); Groźny ofiarował ją w darze Sołowieckiemu monasterowi w czasie, gdy Jakow (1581–1597) był jego igumenem; manuskrypt pisany półuncją, w 4°, 279 s.
  40. *Historia wojny żydowskiej Józefa Flawiusza* (?); tę książkę „najmądrzejszego Józefa żydowskiego” i dwie inne car Iwan IV ofiarował Borisoglebskiemu monasterowi w Rostowie na pamiątkę „Nikity Funikowa i jego [bliskich] poległych nieszczęśliwie”.
  41. *Kanon Antoniego Synajskiego*; „Kanon św. Antoniego cudotwórcy, dzieło carewicza Iwana”, w foliale; około 1583 r. car Iwan Groźny podarował go z kwotą 450 rubli monasterowi Antoniego Synajskiego w zamian za wieczyste modły za carewicza Iwana.
  42. *Darowizna Konstantyna* (*Constantinianae donationis diploma*); tekst grecki; wywieziony z Moskwy w czasie „dimitriady”, ofiarowany papieżowi Urbanowi VIII przez ambasadora Jerzego Ossolińskiego w 1633 r.
  43. *Kosmografia* („przekład z *Kosmografii*”); według *Inwentarza [...] z lat 1575–1584* znajdowała się w kufrze nr 217. Prawdopodobnie była to pierwsza księga *Kroniki wszytkiego świata* Marcina Bielskiego⁴⁰ (1495–1575), wydanej w Krakowie, w drukarni wdowy po Unglerze w 1551 r.
  44. *Księgi łacińskie*; według świadectwa pastora Wettermanna w bibliotece Iwana Groźnego znajdowało się bardzo wiele książek łacińskich. W *Inwentarzu [...] z lat 1575–1583* wspomina się o „kufierku z Nowgorodu, w którym [znajdują się] książki łacińskie”, ale N.N. Zarubin nie utożsamiał ich z książkami widzianymi przez Wettermanna.
  45. *Drabina [raju] św. Jana Synajskiego* (Лествица Иоанна Синаиского)⁴¹; „*Drabina* z [*Pouczeniami*] starca Dorofieja w jednej księdze w 4°”, pisany półuncją, 365 s., przekazany przez Iwana Groźnego do Sołowieckiego monasteru, w którego archiwum został opisany ok. 1641 r.; na pierwszej nie liczbowanej stronie i na wewnętrznej stronie tylnej oprawy napis dedykacyjny Iwana Groźnego.
  46. *Drabina Jana Synajskiego*; rękopis w foliale z 1421 r., pisany kursywą – półuncją, 193 s., opisany w rejestrze książek Kiryłło-Bielozjerskiego monasteru. Na pierwszej stronie napis kursywą: „Jan Klimak, księga – dar monarchy”, a poni-

⁴⁰ Marcin Bielski (1495–1575), *Kronika wszytkiego świata*, Kraków, drukarnia wdowy po Unglerze, 1551. Opis krajów geograficznych, w tym najbardziej oddalonych i mitologicznych, oraz ludów zamieszkujących ziemie; na s. 33 (nie numerowanej) mapa świata: *Universalis cosmografia*.

⁴¹ Jan Klimak (? – ok. 650), pustelnik, a następnie zakonnik w jednym z klasztorów na Synaju, autor traktatu pt. *Klimaks tou paradisou* (drabina raju) na temat życiowych i religijnych powinności chrześcijanina.

- żej: „Sylwestra, popa [cerkwi] Zwiastowania, który jako mnich przyjął imię Spiridona, oraz jego syna Anfima”. Na s. 182 napis cynobrem: „Chrysus początkiem i końcem; jemu chwała na wieki. Latem [roku] 6929”.
47. *Kronika* (Ларопис); „Księga kronik w rękopisie, pisana kursywą, grzbiet oprawy w skórze”; wymieniona wśród innych książek carskich w *Inwentarzu* [...] z lat 1582–1583 z dopiskiem: „przekazana dla [cerkwi] Trójcy św.”
  48. *Kronika*; „Stara kronika”; Groźny przekazał ją dla Borisoglebskiego monasteru z Rostowa z innymi dwoma rękopisami, na pamiątkę „Nikity Funikowa i jego [bliskich], poległych nieszczęśliwie.
  49. *Kronikarskie materiały*; wzmiankowane w *Inwentarzu* [...] z lat 1575–1584: „kufer nr 224, zawierają notatki wykorzystane następnie w *Kronice* od roku 7068 (1560) do 7074 (1566) i do 7076 (1568); na górnym marginesie informacja: „W sierpniu 7076 *Kronika* i zeszyty [notatki do niej] zostały wysłane do Słobody Aleksandrowskiej”.
  50. *Kronika litewska*; wspomniana w *Inwentarzu* [...] z lat 1575–1584: „kufer 114. Zawiera zeszyt z *Kroniką* początków [państwa] litewskiego”; napis na górnym marginesie: „*Kronika* wzięta dla władcy”.
  51. *Kronika polska*; „przekład z polskiej *Kroniki* [znajdujący się] w kufrze nr 217 Archiwum Carskiego razem z przekładem *Kosmografii*”; w *Inwentarzu* [...] z lat 1575–1584 zanotowano na marginesie: „przyniesiona Władcy”; dotyczy prawdopodobnie ósmej części *Kroniki* Marcina Bielskiego⁴².
  52. *Mineja*⁴³ *pomocnicza* na marzec; rękopis w 4°, 217 s., oprawiony z dodatkowymi 71 stronami tekstu z XVII wieku; na okładce etykieta z napisem: „Liturgia na miesiąc marzec, ofiarowana przez cara Iwana Wasiliewicza Groźnego dla mon[astyru], nr 50”.
  53. *Mineja pomocnicza* na sierpień; rękopis Borisoglebskiego monasteru w Nowotorżu z przełomu XV/XVI w., w 4°, 180 s.; na pierwszej stronie napis: „Wielki Książę, Iwan Wasiliewicz”.
  54. *Mineja do czytania* na maj; w foliale, pisana półuncją, 998 s.; na pierwszej stronie notatka „dar władcy i Wielkiego Kniazia Iwana Wasiliewicza dla monasteru na Sołowkach”. W kolofonie: „[...] rozpoczęto pisanie tej książki w [Aleksandrowej] Słobodzie w dniu 12 lutego 7076 [1568] r. a zakończono 15 sierpnia roku 7077”.
  55. *Mineja do czytania* w październiku; rękopis pisany półuncją, w foliale, 708 s.; na ósmej stronie notatka: „Dar kniazia Dmitra Michajłowicza Pożarskiego”; w kolofonie informacja, że tę książkę pisano w Aleksandrowej Słobodzie od 15 lutego 7066 [1568] r. do 18 września roku następnego.

⁴² M. Bielski, *O Polskim Królestwie kronika*, księga ósma *Kroniki* wszytkiego świata, Kraków 1551.

⁴³ Mineje – z gr. *Menaios* (w nowogreckiej wymowie: *mineos*) – miesięczny; składają się one z 12 części wg liczby miesięcy. Czety – Mineje, tzn. mineje liturgiczne, były przeznaczone do czytania poza cerkwią tekstów modlitw objętych cyklem codziennych nabożeństw „domowych”.

- 56.–65. *Mineje do czytania Metropolity Makarego*, zwane „carskimi”; niekompletna kopia w 10 woluminach (bez marca i kwietnia), wykonana ok. 1553 r. z rozkazu Iwana Groźnego, o czym świadczy notatka w księdze *Paterik Pieczerskij* – stanowiącej początkowo część *Czelji Minei*, należącej do metropolity Makarego.
66. *Przeciwko heretykom z Nowgorodu*; manuskrypt napisany i iluminowany przez Josifa Wołockiego; widnieje na nim dedykacją Nikofonta, byłego igumena monasteru Joisifo-Wołokolamskiego [od 1554 r. episkopa *Krutickiego*]; według relacji czytany przez cara.
67. *Taktikon Nikona Czernogorca* (albo *Pandekty*); „księga reguł Nikona, w foliale, na papierze, dar Iwana Wasiliewicza cara i Wielkiego Kniazia całej Rusi, w drewnianym pokrowcu z kłaniami”; rękopis ten znajdował się w 1642 r. w księgozbiorie *Troicko-Siergiejewskiej ławry*⁴⁴.
- 68.–69. *Księgi o okrucieństwach Iwana Groźnego* („księgi *de immanitate ejus passim per Germaniam editi*”); dotyczy: „*De Magni Moscoviae Ducis Ioannis Basiliadis Tirannide*”, tj. dziesiątej księgi Aleksandra Gwagnina *Sarmatiae Europaeae descriptio*⁴⁵ oraz listu byłego opricznika, J. Taubego (napisanego z pomocą E. Krusego) do inflanckiego księcia Ketlera lub też, jak niektórzy przypuszczają, do Jana Chodkiewicza. Król Stefan Batory wysłał te książki Iwanowi Groźnemu w sierpniu 1581 r.
70. *Nauki przykładne z Pisma Świętego i z wielkich Ojców*; *stariet* Artemij, były igumen monasteru *Troicko-Siergiejewskiej ławry* (1551–1552) przesłał ten rękopis Iwanowi Groźnemu (może dotyczyć *Komentarza do Ewangelii św. Jana Chryzostoma*, wysłanego carowi w 1552 r., lub antologii religijnych tekstów parenetycznych, ułożonych carowi przez igumena Artemija).
71. *Odpowiedź carska pastorowi ewangelickiemu Janowi Rokicie*; rękopis carski w formie książki doręczony Rokicie 18 czerwca 1570 r. „w kosztownej oprawie brokatowej, wyszywanej perłami”.
72. *Zbiór żywotów i komentarzy Ojców z monasteru kijewskiego* (*Памерук нечепскупі*); w foliale, 134 s., przepisany półluncją w 7062 [1553] r. z rozkazu Iwana Groźnego w monasterze Bogorodicy Władimirskiej w Wierżażu pod Nowgorodem przez mnicha Mokija (o czym glosi napis na s. 133 verso tego rękopisu), z oryginału napisanego ku czci św. Judy i powielonego przez mnicha Kasjana w monasterze pieczerskim w roku 6968 (1460), gdy Mikołaj był archimandrytą tego monasteru.
73. *List Iwana Groźnego do Kiryłło-Bielozjerskiego monasteru* z roku 1573; katalog księgozbioru z 1601 r. w tym monasterze zawiera wzmiankę: „Dwa zeszyty pergaminowe [...] w drugim list Iwana Groźnego cara i wielkiego księcia całej Rusi do Kiryłłowskiego monasteru; oba w 4°”.

⁴⁴ A. Gwagnin pisze o tym monasterze: „najprzedniejszy [...], gdzie św. Siergiejewa pochowano”. Por. przypis nr 6.

⁴⁵ A. Guagnini, *Sarmatiae Europaeae descriptio, quae Regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam [...]*, Cracoviae 1578; druga edycja: Spir 1581. Przekład polski: A. Gwagnin, *Kronika Sarmacji europejskiej*, tłum. M. Paszkowskiego, drukarnia M. Loba, Kraków 1611.

74. *Potriebnik* (Потребник); „książka w foliale, pisana na papierze, *Potriebnik*; na pierwszej stronie margines w kolorze złotym i szkarłatnym; oprawa czerwona z baraniej skóry, z miedzianymi klamrami, metropolity Afanasজে [1564–1566]”. W *Inwentarzu* [...] z lat 1582–1583 odnotowano jej brak.
75. *Księga reguł*; rękopis, stron 147; odnotowany w katalogu Sołowieckiego monasteru; tekst w dwóch kolumnach; zawiera pierwszych 17 rozdziałów *Taktinonu* Nikona z Czarnogóry; w górnej części wierzchniej strony oprawy etykieta z napisem: „Reguły świętych apostołów zostały подарowane monasterowi przez cara Iwana Wasiliewicza w 7053 [1545] i zawierają podpis uczyniony jego ręką” [na s. 3 v.]: „Ja, Wielki Książę Iwan Wasiliewicz”.
- 76.–77. *Prolog* („Dwa *Prologi* w foliale, na cały rok, rękopisy”); rękopisy odnotowane w inwentarzu Christoforowej pustelni Nikołajewskiego monasteru w Korjażmie wśród książek darowanych monasterowi przez cara Iwana Groźnego i carycę Anastazję Romanowną.
78. *Psalterz*; opisany w katalogach z 1621 i 1664 r. księgozbioru Kiryłło-Bielozjerskiego monasteru: „Psalmy Dawida w 4°, dar Iwana Wasiliewicza cara, władcy i Wielkiego Księcia całej Rusi, rękopis”, z dopiskiem: „podobizny cara Dawida, złote marginesy”.
79. *Psalterz*; rękopis pergaminowy na kartach wielkiego formatu z początku XV wieku, 328 s., w jedwabiu czerwono-wiśniowym; na wierzchniej stronie drewnianej oprawy pozłacane, srebrne okucia narożne; dwie spinki i klamra, a na dolnej desce oprawy „16 pozłacanych srebrnych żuków” i takie same okucia narożne; początkowo należał do kniazia Wasyla Iwanowicza Szujskiego z rodu Skopinych-Szujskich. Iwan Groźny подарował go monasterowi Troicko-Siergiejewskiemu, gdzie się znajdował do 1880 r.
80. *Psalterz*; pisany znakami tychograficznymi („полусловицею”); według *Inwentarza* [...] z lat 1575–1584 rękopis ten znajdował się w kufrze nr 222 Archiwum Carskiego razem z protokołami z procesu Matfieja Baszki, eksigumena *Troicko-Siergiejewskiej ławy*, Artemija oraz Fiedosija Kosowa.
81. *Psalterz* z liturgią, w 4°; dar Iwana Groźnego dla Sołowieckiego monasteru, w którego katalogu książek z 1597 r. odnotowano go jako „dar Władcy”.
82. *Psalterz* z objaśnieniami; objaśnienia Nikity Iraklijskiego do 54 psalmów; rękopis w foliale, pisany półuncją, 306 s. Na pierwszej stronie napis: „Książka darem władcy. Psalmy z komentarzem, [należąca do] Sylwestra, popa cerkwi [katedralnej pod wezwaniem] Zwiastowania NMP, który jako mnich przyjął imię Spiridona, i jego syna Anfima, komentarze Iraklijskiego”.
83. *Psalterz* z komentarzami Maksyma Greka; rękopis w foliale, skopiowany z oryginału i oprawiony z rozkazu Iwana Groźnego w latach 1550–1551.
84. *Psalterze* z komentarzami; trzy egzemplarze rękopisów w foliale; na pierwszej stronie napis „*ista psalterium magnae Regi* (sic.)”, a na s. 200 data: 7044 [1536].
- 85.–86. *Rozkazy władców* w dwóch kodeksach rękopisów; pierwszy zawiera „rozkazy wielu władców”, drugi „rozkazy Piotra, wojewody Wołoszczyzny”; zebrał je i wręczył carowi około roku 1548 Iwaszka Pierieswietow – jak to wynika z tre-

- ści jego pierwszego „błagalnego listu” do cara; w 1865 r. I. Dobrotworski wydrukował drugi z kodeksów, tj. *Skazanie o Pietrie, Wołoskom wojewodzie*.
87. *Księga Sawy Serbskiego*; w foliale; wzmiankowana w katalogu księgozbioru monasteru Solowieckiego (w 1597 i w latach następnych) jako dar Iwana Groźnego.
  88. *Wybrane księgi ze Starego Testamentu*; manuskrypt w 4°, 341 s., zawierający: *Księgi Jozuego, Sędziów, Ruth, Samuela* (tzn. I *Księgę Królów*), trzy *Księgi Królów* i *Księgę Ester*; na pierwszej stronie, nie numerowanej, napis kursywą: „Księga, dar władcy [...]; [własność] Sylwestra, popa cerkwi katedralnej Zwiastowania NPM, który jako mnich przyjął imię Spiridona, i jego syna Anfima”; na s. 1–3, poniżej, „księga Kiryłłowskiego monasteru”. Figuruje w katalogach Kiryłło-Bielozjerskiego monasteru z lat 1635, 1646, 1664 i 1668 jako własność popa Sylwestra.
  89. *Miscellanea* (Сборник); rękopis w foliale z Bogojawljeńskiego monasteru w Kostromie darowany mu przez Iwana Groźnego, utracony w 1608 r. podczas napaści na monaster bandy Tuszincewa, oddany 15 maja 1609 r. przez Daniłę, protopopa z Jarosławia.
  90. *Książki serbskie*; Antonio Possevino ofiarował je Iwanowi Groźnemu w latach 1581–1582 razem z Dekretami soboru we Florencji i z innymi książkami.
  91. *Sinodik za poległych nieszczęśliwie* (Синодик опальным); „w klocku”, w 8°, złożony z trzech części, z których dwie pierwsze, według K.M. Borozdina, który odkrył ten dokument w 1809 roku, pochodzą z roku 1583, o czym świadczy data 7091 roku na pierwszej stronie rękopisu, a trzecia została dołączona w XVII wieku (I. s. 1–39, II. s. 1–46, III. s. 47–52); *Sinodik* zawiera spisy 3470 osób zabitych z rozkazu cara; wysłany z polecenia Iwana Groźnego do Kiryłło-Bielozjerskiego monasteru, aby tamtejsi mnisi codziennie odprawiali modły za dusze pomordowanych w okresie tzw. *opryczniny*; trzecia część rękopisu zawiera dodatkową listę pomordowanych mnichów, mniszek, igumenów, popów, kniaziów i kniahiń, ułożoną przez któregoś z *inoków* w XVII wieku.
  92. *Sinodik za poległych nieszczęśliwie*; wysłany z rozkazu Iwana Groźnego do Walaamskiego monasteru z podobnym jak wyżej poleceniem odprawiania modłów za ofiary *opryczniny*, a przy tym, aby mnisi rozdawali w ich intencji jałmużnę w dniach 8 października, 10 stycznia i 12 czerwca.
  93. *Sinok'car* (Синнокарь); rękopis w 4°; odnotowany w inwentarzu książek Nikołajewskiego monasteru w Korjaźmie pod datą 20 kwietnia 1668 r. jako dar Iwana Groźnego i Anastazji Romanowej.
  94. *Syntagma Mateusza Blastaresa* <gr. Syntagma = zestawienie>; rękopis z 1556 r., 800 s.; przekład z greckiego oryginału wykonany w 1556 r. przez romańskiego biskupa Makarego na zlecenie Jana Aleksandra, hospodara Mołdawii i Wołoszczyzny, wysłany do Iwana Groźnego 18 września 1560 roku nigdy nie dotarł do Moskwy⁴⁶, gdyż przechwycili go Polacy i złożyli we Iwowskim Troicko-Onufriewskim monasterze.

⁴⁶ W 1552 r. hetman koronny Mikołaj Sieniawski osadził J. Aleksandra na gospodarstwie wołoskim, ale w 1562 r. zdradził on Polaków i szukał przymierza z Iwanem Groźnym. Por. A. Gwagnin, *Kronika...*, s. 649.

95. *Miscellanea* (Сборник); rękopis pisany półuncją w dwóch kolumnach, 351 s., w foliale; odnotowany w 1597 r. w katalogu książek Solowieckiego monasteru, gdy jego igumenem był Jakow, wśród darów Iwana Groźnego; w katalogach z lat późniejszych z dopiskiem „na obchodzenie uroczystości”: „dwie księgi Celebracyjne⁴⁷ (Торжественники) jedna w foliale [...] dar Iwana Wasiliewicza, cara i wielkiego księcia całej Rusi”.
96. *Dzielo Kaspra Eberfelda*; jego autorem był jeden z niemieckich jeńców wzięty w Dorpacie do niewoli podczas wojny o Inflanty; zawierało wykład i pochwałę wyznania protestanckiego, ofiarowane Iwanowi Groźnemu około 1565 r.
97. *Dzielo Jana Rokity*; autorem tego rękopisu, złożonego carowi pomiędzy 10 maja a 18 czerwca 1570 r., był czeski pastor z sekty Unitas Fratrum; zawierało argumenty na rzecz protestantyzmu użyte przez Rokitę podczas rozmowy z carem Iwanem Groźnym 10 maja 1570 r.
98. *Dzielo Kaspra Nandelstäda*, pastora z Kokenhausen, napisane po niemiecku na temat wyznania luteranckiego, oskarżające zarówno łacinników jak i luteranów, ofiarowane Iwanowi Groźnemu w 1577 r.; w księgozbiorniku Solowieckiego monasteru zachował się jego przekład rosyjski z XVII w., 293 s., pisany półuncją oraz kursywą (s. 232–238).
99. *Dzielo angielskich kupców przeciwko papieżowi*; ofiarowane Iwanowi Groźnemu na początku lat osiemdziesiątych, skłoniło Antonia Possevino do napisania apologii wyznania rzymskokatolickiego.
100. *Dzielo Antonia Possevino z Towarzystwa Jezusowego*; Antonio Possevini, Societatis Iesu, *Scriptum Magno Moscovie Duci traditum, cum Angli mercatores eidem obtulissent librum, quo haereticus quidam ostendere conabatur, Pontificem Maximum esse Antichristum*, [wydrukowane razem z jego:] *Epistola ad Stephanum Primum, Poloniae redem serenissimum, Ingolstadii 1583*.
101. *Dzielo tegoż* [Antonia Possevino], *Capita, quibus Graeci et Rutheni a Latinis in rebus Fidei dissenserunt, postquam ab Ecclesia Catholica Graeci descivere (discedere)*; złożone w darze carowi Groźnemu 4 marca 1582 r. Wydrukowane w Poznaniu w 1585 r. In officina Typ. Joannis Wolrabi razem z *Scriptum Magno Moscovie*.
102. *Dzielo angielskiego medyka Jakoba*; zawiera wyznanie wiary kościoła angikańskiego; złożone w darze Iwanowi Groźnemu w latach 1582–1584.
103. *Stihirar* (Стихирарь); rękopis na papierze, w 4°, oprawiony w czerwoną skórę, z zapinką, z broszą i z miedzianymi klamrami; należał do kniazia Jurija Tokmakowa; w *Inwentarzu* [...] z lat 1582–1583 wymieniony wśród książek „ze skarbcza Władcy” z adnotacją „zwrócony kniazziowi Jurijowi Tokmakowowi”.
104. *Tatarskie książki*; w *Inwentarzu* [...] z lat 1575–1584 odnotowano: „Kufel 172. Zawiera książki tatarskie”.

⁴⁷ Торжественник (Торжественник) – ros., księga celebracyjna ze zbiorem modlitw i kazań przeznaczonych na okres od dziesiątej niedzieli przed Wielkanocą do pierwszej niedzieli po Zielonych Świątkach.

105. *Torzjestwiennik* (*Торжественник*) w 4°; w katalogu księgozbioru Sołowieckiego monasteru z 1604 r. wzmiankowany jako „dar Iwana Wasiliewicza, władcy, cara i Wielkiego Księcia całej Rusi”.
106. *Torzjestwiennik* na [niedzielę] Palmową; w opisie księgozbioru Sołowieckiego monasteru z 1676 r. napisano: „Dwa *torzjestwienniki* – na czas postu i niedzieli palmowej, w foliale, dar [...] Iwana Wasiliewicza”; księga ta zawierała zbiór świątecznych homilii pisanych półuncją na 167 stronach; na drugiej nie numerowanej stronie (licząc od początku) informacja, że rękopis ów został skopiowany z kiryłłowskiego *torzjestwiennika*, po czym car Iwan Groźny przekazał go w darze „na Sołowki”.
107. *Zielnik*; w *Inwentarzu* [...] z lat 1582–1583 odnotowano: „Po trzecie: *Zielnik*, w izbie z medykamentami, [własność] Iwana Michajłowa”, z dopiskiem: „brakuje”.
108. *Zielnik*; „niemiecka książka na papierze, zatytułowana *Zielnik* (*Травник*), oprawiona w czerwoną skórę; oprawy [wierzchnia i dolna] powiązane paskami [bez grzbietu]; klamry miedziane; futerał z czerwonej skóry owczej”.
109. *Triodio wielkopostne*; „księga w foliale, na papierze, *triody postnaja*; na początku marginesy w kolorach złotym i szkarłatnym; oprawa z czerwonej skóry owczej; brosze i klamry miedziane do zapinania”; w *Inwentarzu* [...] z lat 1582–1583 odnotowana z dopiskiem: „brakuje”; prawdopodobnie dotyczy manuskryptu z roku 1490 o tym tytule, pisanego półuncją, przechowywanego w tym czasie w monasterze Wołokołańskim.
110. *Triodio* na [niedzielę] Palmową; „*Triodio* na [niedzielę] Palmową w foliale, na papierze; z marginesami w kolorach złotym i szkarłatnym; stary, brosze i klamry miedziane do zamknięcia”, odnotowane w *Inwentarzu* [...] z lat 1582–1583 z adnotacją braku.
111. *Reguła*; „rękopis w foliale”; manuskrypt odnotowany w 1668 r. w katalogu książek znajdujących się w Christoforowej pustelni Nikołajewskiego monasteru; dar Iwana Groźnego i carycy Anastazji Romanownej.
- 112–138. Dwadzieścia siedem książek o nieznanym tytule; Brianskij-Swinskij monaster dostał je w darze od Iwana IV, o czym świadczy notatka w cytowanym *Inwentarzu*.
- 139–147. Dziewięć książek o nieznanym tytule; dostał je w darze od Iwana Groźnego Sołowiecki monaster po pożarze w 1539 r.; spośród wszystkich 24 książek, które ten monaster dostał od cara znany dzisiaj tylko 15 tytułów.
148. Księga w foliale o nieznanym tytule z Kiryłło-Bielozjerskiego monasteru; w rejestrze darów dla tego monasteru odczytać można, że „w czasie swego panowania Iwan przekazał na rzecz relikwii męczennika Kiryłły 1000 rubli, 5 ksiąg w foliałach, 400 *czjetwerti* owsa”. Zdołano poznać 4 tytuły spośród wspomnianych pięciu.
- 149–150. Dwie książki o nieznanym tytule; w 1552 r. król Danii, Christian III, wysłał je Iwanowi Groźnemu razem z protestancką Biblią.

151–152. Dwie książki o nieznanym tytule; monaster Bogojawljennyj-Awraamijewa w Rostowie dostał je w darze od cara Iwana Groźnego w latach 1554–1555.

153–154. Dwie książki o nieznanym tytule; dostała je w darze cerkiew Zosimy i Sawwatija w mieście Muromie, o czym świadczy zapis w księdze miejskiej z 1636 r.

Aneks

Książki Iwana IV w opisie ze względu na ich warstwę zewnętrzną i wewnętrzną

N.N. Zarubin nie poruszył w swej pracy żadnych zagadnień bibliologicznych, choć już na podstawie prostego opisu książek, należących do Iwana Groźnego, można by wyprowadzić ważne wnioski. Zestawione tytuły książek świadczą o ubogich zainteresowaniach intelektualnych cara Iwana IV. Nie nabywał ich w obcych krajach, jak to czynili współcześni mu monarchowie; nie kolekcjonował ich ze względu na treść czy bibliofilskie wartości. Wśród carskich książek dominowała tematyka religijna, co mogłoby błędnie sugerować, że Iwan IV ulegał wpływom Cerkwi. Również szczodropliwość cara nie wynikała sama z siebie, ale z wyrzutów sumienia krwawego despoty. Do wielu tajemnic okrywających jego życie nieodzowne jest więc dopisać sekrety carskiej biblioteki – zbyt skromnej wobec pisarskich ambicji Iwana IV. W tym odniesieniu prawdopodobna wydaje się być hipoteza Ch. Dabelowa o istnieniu biblioteki wzmiankowanej w *Indeksie*.

Klasyfikacja książek ze względu na tematykę i cechy gatunkowe

- religijne „źródłowe”: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 13, 14, 15, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25–30, 33, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 94.
- dewocyjne i liturgiczne: 41, 52, 53, 54, 56–65, 74, 76, 89, 93, 95, 103, 105, 106, 109, 110, 111.
- ascetyczne: 67, 75.
- religijne o tematyce polemicznej i apologetycznej: 66, 71, 73, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103.
- moralne, wychowawcze: 35, 36, 37, 38, 45, 46, 70, 72, 87.
- listy carskie: 71, 73, 85, 86, 91, 92.
- historyczne: 1, 39, 47, 48, 49, 50, 51, 68.
- dokumenty historyczne: 42.
- geograficzne i kosmograficzne: 1, 43.
- polityczno-polemiczne: 68, 69.
- aptekarskie (zieliarskie): 107, 108.

Klasyfikacja językowa

Poza kodeksami w językach ruskim i cerkiewnosłowiańskim car posiadał książki w językach:

- łacińskim: 44, 68, [69?], 100, 101, [149–150?].
- niemieckim: 13, 98, 108.

- greckim: 18, 42.
- tatarskim: 1, 104.
- hebrajskim: 34.
- serbskim: 90 (nie zdołał jej osiąść, patrz: p. 46).
- pisane znakami tychograficznymi: 80.

Pochodzenie kodeksów

- zdobyte na wojnie: 1, [50?], [108?].
- zarekwirowane: 3, 38, 79, 88, 107.
- uzyskane w darze: 5, 6, 12, 13, 17, 18, 55, 68–69, 70, 85–86, 90, 94, 96, 112–138, 139–147, 149, 150.
- posiadane (przypuszczalnie odziedziczone): 16, 34, 44.
- niewiadomego pochodzenia: 7, 14, 21, 25, 26–30, 35, 43, 49, 56–65, 74, 80, 83, 84, 104, 110.
- przepisane i wykonane z rozkazu cara: 8, 22, 23, 72.
- ofiarowane przez cara monasterom, cerkwiom i prywatnym osobom: 2, 10, 15, 19, 20, 24, 31, 32, 33, 36, 37, 39, 40, 41, 45, 46, 47, 48, 52, 54, 53, 67, 71, 73, 75, 76, 77, 78, [79?], 81, 82, 87, 88, 89, 89, 91, 92, 93, 95, 105, 106, 109, 111, 148, 151–152, 153–154.
- wywiezione z Moskwy przez Polaków: 42.
- czytane przez cara, ale nie odnotowane w jego księgozbiorniku: 3, 66.
- pożyczone przez cara i zwrócone właścicielowi: 103.
- kupione: żadnych danych na ten temat.
- kodeks z osobistym podpisem Iwana Groźnego: 75.
- w *Inwentarzu Archiwum Cesarskiego z lat 1575–1584* odnotowano kodeksy: 4, 6, 21, 43, 44, 47, 49, 50, 51, 80, 104.
- w *Inwentarzu dóbr osobistych cara Iwana Groźnego z lat 1582–1583* odnotowano kodeksy: 25, 26–30, 74, 103, 109, 110.

Forma wykonania

- większość rozpoznanych książek było rękopisami z wyjątkiem nielicznych druków: 5, 11, 13, 18, 68–69, [99?], 149–150.
- oprawy oltarzowe posiadały kodeksy: 23, 32.
- oprawy luksusowe posiadały kodeksy: 79.

Materiał piśmienniczy

- większość rozpoznanych książek było wykonanych na pergaminie.
- na papierze wykonano kodeksy: 5, 8, 11, 13, 17, 18, 25, 38, 74, [99?], 100, 101, 102, 103, 108, 109, 110.

Przynależność do epoki

- większość książek powstała w czasach panowania Iwana IV. Na początku XVI wieku powstały rękopisy 14 i 16, a w XV wieku rękopisy: 17, 46, 53, 72, 79, 109. Najstarszy z kodeksów [24] został wykonany w roku 1164 r.

The Secrets of Ivan "The Terrible's" Book Collection

Abstract

Tsar Ivan IV (1533–1584), the autocrat of the Grand Duchy of Muscovy, left behind the testimony of a bloody tyrant, squandering the lives of thousands of his subjects, however, until recently some Russian historians viewed him as a lonely reformer who was forced to take radical decisions. Many of them maintained the legend of his supposedly exquisite education. In their assumptions they relied on another legend of the Rurikovitch's book collection full of literary gems of antiquity. Although nobody questions the existence of Tsar Ivan's private library, there are many misconceptions about it, especially that the existing documents mention merely 154 titles of books in the collection. They are connected with the person of the Tsar in many ways; he founded some of them, he barely skimmed some, and he confiscated others. The collection was analysed by N.N. Zarubin (1893–1942) many years ago, and various historians supplied it with commentaries during the after-war period.

The source of the misunderstandings about the Tsar's library is the anonymous *Index* of the collection, supposedly discovered in 1819 in the town of Pärnu archives by Ch. Dabelov (1768–1830), professor at the Dorpat (Tartu) University, which included a few references to some Greek and Latin manuscripts, and gave their total number of eight hundred volumes. N.N. Zarubin did not acknowledge Dabelov's *Index* being afraid of mystification. Perhaps he found those references to unknown works by Virgil, Cicero and other lost texts of Roman authors too shocking to be true. And yet, since the beginning of 19th century, historians have continued to undertake research on Tsar Ivan "The Terrible's" library. Some of them reached the conclusion that it must have been burnt during the Kreml fires in 1547, 1571 or 1611. Others speculated that it was plundered during the Dimitri movement or that the synod library and several Orthodox Church libraries absorbed it. There are still some who claim that Tsar Ivan's collection has remained untouched in a secret room of Kreml. The advocates of the latter hypothesis believe in the authenticity of the *Index*, and hope to find the Rurikovitch's library within the walls of Kreml one day. The author of the article presented the standpoint of many historians, quoted valuable documents, and in the last part of his work organised the knowledge on the subject of Ivan IV's library in consistence with the principles of bibliological analysis and using N.N. Zarubin's catalogue, reconstructed for the purpose, of the books whose existence was documented.